

CİLT 3

BAHAR 1415/1995

SAYI 1

İSLÂMÎ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

inkılâb

Sürekli Gelişmeye Dair İslâmî Yaklaşımlar*

*Muhammed I. Ensârî***

Yirminci yüzyıldaki ekonomik gelişme genel istatistikî standartlara bakılırsa hârikulâdedir. Bu imrenilecek gelişme ile birlikte iki önemli sonuç meydana gelmiştir: Muazzam maddî zenginlik insanları daha mutlu hâle getirememiş¹ ve bu durum ise kıt ekolojik ve diğer kaynakların hemen hemen tedricen bir azaltma ve bazı durumlarda yok olması ile sonuçlanmıştır. Bu, pek çok sosyalbilimciyi düzensiz ekonomik gelişmenin gerekliliğini hatta arzu edilebilirliğini yeniden değerlendirmeye zorlamaktadır. Sürekli gelişmeden başka hiçbir tartışma konusunun bu endişeleri bu ölçüde ortaya koyduğu görülmemektedir.

Bu makale sürekli gelişmeye İslâmî bir açıdan bakmaktadır. Konunun teorik tartışmaları şöyle gelişmektedir. İslâm barış ve uyumu ifade etmekte ve bu ne-

* Muhammed I. Ansari, "Islamic Perspectives on Sustainable Development," *AJISS*, Vol. 11, No. 3 (Fall 1994), ss. 394-402.

** Muhammed I. Ansari Athabasca Univesitesi'nde (Athabasca, Alberta, Kanada) ekonomi doçentidir. Yazar (herhangi bir hata için) değerli yorum ve katkı görüşlerine atıf yaptığı Professor Mansiud Choudhury'e minnettardır.

(1) Abramovitz (1975 bunu uygun bir şekilde ortaya koymaktadır. "Şimdi, çeyrek bir yüzyıl geçtikten sonra, iki şey çok açıktır. İlk olarak, tüm geçerli ölçüler nezdinde, ulaşılan büyüme gerçekte beklenmeyen, önceden tahmin edilmeyen bir yüksek derecede gerçekleşmiştir. Bu durum, kişi başına düşen yüksek ulusal üretim ve kişi başına dar tüketim ölçüleri içinde görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde büyüme geniş bir şekilde tüm sınıflarca paylaşılmaktadır. Bu nedenle biz buna geniş ölçüler içinde sahip olduk. Fakat ikinci olarak sosyal gayeler ve fertlerin iyi yaşamasının bir göstergesini yansıtan artan tatmin yönü çok daha az açıktır. Onun yerine, konuşma, büyüme ile tüm düş kırıklıklarının hepsidir." Bkz. Easterlin (1974) ve Scitovsky (1964, 1976).

denle İslâm'ı yaşama tarzı, barış ve uyum içinde yaşamayı gerekli kılmaktadır. Ferdî, sosyal ve ekolojik uyumun aktif gelişimi sürekli gelişmeyi sağlayacaktır. Şu halde tartışma Allah'ın emanetçileri olarak insanların temel görevinin kapsamı içinde gerçekleşmektedir. Bu anlayış içinde Allah tüm kaynakların gerçek sahibidir ve insanlığa, bu emaneti bozmadıkça kaynakları kendi çıkarı için kullanmasına izin verilmektedir.

Makale, gerçek bir İslâm toplumunda, sürekli gelişmenin normal hayatın mantıkî bir neticesi olduğu ve bu nedenle sürekli gelişme için ayrı bir stratejiye ihtiyaç olmadığı sonucuna varmaktadır. Makalenin geri kalan kısmı sürekli gelişme kavramını incelemekte ve onun çok yönlü niteliğini belirtmekte, İslâm'da sürekli gelişme dinamiğini açıklamakta, insanların rolünün İslâmî niteliğini incelemekte, böyle bir rolün sürekli gelişimin gerekliliği ile nasıl uyumlaştırılacağını göstermekte ve bazı değerlendirmeler ve yorumlar ile sonuçlanmaktadır.

Sürekli Gelişmeyi Ne Tayin Eder?

Ekonomik gelişme konusu, ekonomi alanında pozitivist ideolojinin uzun bir dönem tek alanı olmuştur. Gerçekte, ekonomik gelişme ve ekonomik büyüme eşanlamlı olarak ele alınmaktaydı. Bu genellikle milli gelirin belli bir ölçüde artmasını veya buna paralel olarak hayat standardında da artışı ifade etmekteydi. Ekonomi, gelişmeye yönelik temel ihtiyaçlar yaklaşımı pozitivist düşüncede önemli bir ilerlemeyi temsil etti.² Çünkü bu yaklaşım dikkati gelir büyümesinden toplumdaki özel insan gruplarına mal ve hizmetlerin dağılımına yöneltti. Böylece, ilk defa, insan bu paradigmanın konusu oldu. Bu ilerlemeden sonra, ekonomik gelişme kavramını ve anlamını geliştirmeye uğraşan karma indeksleri oluşturmak için çok sayıda girişim yapıldı.

Bu önem değişikliğiyle bile gelişmeye yönelik pozitivist yaklaşım bütünüyle ekonomik seviyede kaldı. Pek çok kesim için, yalnızca kendi refahının gelişmesi değil, aynı zamanda sosyal refahın elde edilmesi de kişisel çıkarın takibine bağlıydı. Adam Smith'in görünmez eli bunu göstermekteydi. Geniş ekolojik sorunlar çevresel olarak ele alınmaktaydı. Bu bakımdan, gelişmiş ekonomilerin çoğu yazının konusu olduğu için, detaylara gitmeye ihtiyaç yoktur.

(2) The Brundtland Raporu (WCED 1987) sürekli gelişmeyi aşağıdaki gibi tanımlamıştır: Temelde sürekli gelişme, kaynakların işlenmesi, yatırımların yönü, teknolojik gelişmenin kökeni ve kurumsal değişime uyum içinde olmasında ve insanların ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamak için hem bugünkü ve hem de gelecek potansiyeli elde etmede bir değişim sürecidir.

Sonuç olarak, çoğu yazar gelişmeye ilişkin pozitivist yaklaşıma itiraz ettiler. Tartışma “güvenilir” ve “sürekli” gelişme gibi kavramlar etrafında dönmeye başladı.

Gelişmeye yönelik normatif yaklaşıma ilişkin literatür oldukça yaygın olup (Goulet 1988) ve bunun tamamen gözden geçirilmesi bu makalenin ötesindedir. Buna karşılık, konuyla ilgili çok önemli iki özellik aşağıdaki gibidir: birincisi, değer yüklenen bir konu olan gelişme gerçekte şu anda eskisine göre daha fazla kabul edilmektedir. Denis Goulet'e göre (1971).

Gelişme tüm değerler sorunun üzerindedir. Bu, insanların tutum ve tercihleri ve tanımlanmış şahsi amaçları ve değişim süreci içinde üstlenilebilen katlanabilir maliyetleri saptayan kriteri kapsamaktadır. Bunlar, kaynakların daha iyi tahsisi, geliştirilmiş vasıflar veya yönetim metodlarının rasyonilizasyonundan çok daha önemlidir.

İkincisi, gelişmenin çok yönlü bir kavram olduğunun farkına varılmamıştır. Goulet bunu şöyle ifade etmektedir.

Bu toplam gelişme kavramı muhtemelen en iyi şekilde, insanın yükselişi olarak tanımlanabilir. Tüm insanların yükselişi ekonomik, biyolojik, psikolojik, sosyal, kültürel, ideolojik, ruhî, mistik ve soyut yönleri kapsamaktadır.

Gelişmeye normatif yaklaşım Goulet'in gözlemlerinden anlaşılacağı üzere ekonominin dışında da çeşitli yönlerde sahiptir. Buna karşılık, özetlemek için, tartışmamızı başlıca üç yönde sınırlayacağız: Ekonomik, sosyal ve ekolojik. Tabii ki, herhangi bir gelişmeye yönelik temel talep belli bir toplumda fertlerin ekonomik şartlarında bir gelişmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu anlayış içinde, gelişmeye ilişkin pozitivist yaklaşım normatif yaklaşımın bütünleyici bir parçasını oluşturmaktadır. Fakat, daha geniş bir yön, sosyal adâlettir. Bir toplumda yaşamayı tercih ettiğimiz için, refahımız aynı toplumda yaşayan diğerlerince etkilenmektedir. Benzer şekilde diğer insanların refahı bizim yaşam tarzımızdan etkilenmektedir. Eğer bir toplum anlamlı bir gelişme elde edecekse, refahımızın bu karşılıklı bağlılığı, görmezlikten gelinmeyecek bir dışsallık çeşididir. Refah içindeki bu karşılıklı bağlılık kabul edilirken (Veblen 1934; Duesenberry 1949; Arrow 1951; Bergson 1954; Scitovsky 1954; Hirsch 1976; Easterlin 1980; Frank 1985), bunun analizi büyük ölçüde pozitivist yaklaşımın dışında olmaktadır.

Sonuç olarak, hem tüketiciler hem de üreticiler olarak davranışlarımız ekolojik etkilere sahiptir. Pozitivist bir anlayış, kaynakların tahsisinde etkinliğe ulaşırken eşi görülmemiş bir kirlilik ve ekolojik felaketlere yol açtı. Bu aşırılıklar genellikle gelişmiş ekonomilerde çevresel olarak ele alınmaktadır. Ve refahımız ve hatta varlığımız yaşadığımız hayatta ekolojik şartların kalitesi içinde grift bir şekilde yerleştirilmektedir. Termodinamiğin ikinci yasası anlamlı bir gelişmede ekolojik nedenleri içermeye ihtiyacını zorlayan bir tartışmayı temsil etmektedir

(Georgescu-Roegen 1975, 1977).

İslâm'da Sürekli Gelişmenin İç Dinamiği

İslâmî bir perspektiften sürekli bir gelişmenin detaylı bir analizine başlamadan önce, çeşitli noktalara dikkat çekmek gerekir. İlk olarak gerçek bir Müslüman için hayatın anlamı ve nihai hedefi onun selâmetidir.³ Ayrıca, gerçek bir Müslümanın her hareketi ferde dünyadaki ve ahirette hayır kazandırmaktadır. İkinci olarak İslâm, iktisadî ve siyasî hayatta özel bir sistem veya teori vermemektedir. Her ne kadar sürekli gelişmenin formal bir İslâmî teorisi bulunmasa da, İslâm ekonomisine ilişkin mevcut literatür içinde böyle bir teorinin oluşturulamıyacağını ifade etmemektedir. Sürekli gelişmenin Kur'ânî prensipleri bize böyle bir teoriyi oluşturmak için öncüller vermektedir.⁴

Takip edilen İslâmî buyrukların özellikle şekli bir model için gerekli yapıları oluşturduğu görülmektedir. İslâm barış ve uyumu ifade ettiği için, İslâmî bir yaşam tarzı barış ve uyum içinde yaşamayı gerekli kılmaktadır. Bir insan barış ve uyum içinde yaşamının üç farklı özel yönünü düşünebilir: Kendisi ile, hemcinsleri ile ve Allah'ın yarattığı herşey (hayvan ve cansız) ile barış ve uyum içinde yaşamak.⁵ Maslow'un kendini gerçekleştirmenin şahsi yönünü tanımlaması anlamına gelmektedir, bununla tüm ruhî ve maddî ihtiyaçların tatmini ile refahın sağlanması ifade edilmektedir.

İkinci yönden bu, eşitlik ve sosyal adâlet ihtiyaçlarını yerine getirmeyi ifade etmektedir. Bunu tekrar ruhî ihtiyaçların tatmini otomatik olarak takip etmektedir. Bu, kendini gerçekleştirmenin sosyal yönü olarak kabul edilebilir. Sonuçta, barış ve uyum içinde yaşamak aynı zamanda ekonomik olarak etkin ve ekolojik olarak temiz olan metodlar içinde tüm mevcut kaynakları kullanmayı ifade etmektedir. Bu, kendini gerçekleştirmenin ekolojik yönünü oluşturmakta olup, aynı zamanda ferdin ruhî ihtiyaçlarını da karşılamaktadır.

(3) Bu durumu izah eden Goulet [1980] şöyle söylemektedir: "Gelişmiş ülkelerde yüksek intihar rakamları genellikle gözlemcileri maddiyatın maneviyattan daha az zorunlu olduğu gerçeğine karşı kör etmektedir. İnceleme yapmak için kişinin bu araştırmayı yapmak istemesi gerekir, fakat hayatı bir anlama sahip olmadıkça kişi nasıl araştırma yapmak isteyebilir? Bu nedenle anlamlı bir hayata sahip olmak insan ihtiyaçlarının en temel gereğidir."

(4) Böyle bir modelin teferruath bir tartışması için bkz. Choudhury ve Ansari (yayınlanmak üzere).

(5) Burada Allah'a karşı olan görevler ve diğer görevler arasındaki ayrım önemlidir. Bir müslümanın tüm faaliyetleri ya Allah'a doğrudan görev ve sorumlulukların yerine getirilmesi veya kendine, diğer insanlara ve diğer yaratıklara ilişkin görev ve yükümlülüklerin yerine getirilmesine yönelik olarak düzenlenmelidir.

İslâm'ın sürekli gelişmenin çeşitli yönlerini nasıl ele aldığını inceleyelim. İslâm, çalışarak hayatı idame ettirmeyi bir ibadet şuuruna yükseltmiştir. Bir Müslüman *şeriat*'a aykırı olmayan herhangi bir mesleği yürütebilir. Bu, iki şeyi ifade etmektedir. a) Yapılan işler dürüstlükle yürütülmelidir (yani, hile yapmak, sahtekarlık, spekülasyon, yanlış tanıtım, rüşvetçilik, ve faiz ödemek gibi uygulamalar yanlıştır). b) Bazı meslekler yasaklanmıştır (kumarhane işletmek, fahişelik, uyuşturucu ve alkollü içeceklerin imali ve satımı, pornografi ve heykellerin yapılması ve satılması). Bu faaliyetlerin diğer insanlar için zararlı olduğu ve bu nedenle, büyük ölçüde toplumun refahını olumsuz yönde etkilediği kabul edilmektedirler. Böylece yalnızca karşılıklı, muvafakat bir işin caizliği için yeterli değildir: Bu iş aynı zamanda sosyal olarak optimal olmalıdır.

Eğer zenginlik hukukî yollarla sağlanır, eğer fert ilgili yükümlülüklerini yerine getirir (yani zekât ve diğer ihtiyari ödemeler) ve eğer bu zenginlik kişiyi Allah yolundan alıkoymazsa, zenginliğin oluşumu ve birikimine izin verilmektedir. Zenginliği elde etmek için yapılan çaba hem toplum ve hem de birey için hayırlı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in şöyle söylediği aktarılmaktadır: “Minnettar zengin bir insan, Allah indinde, şükretmeyen fakir bir kişiden daha hayırlıdır.” Ashabın en zengini ve en cömerti olarak bilinen Abdurrahman ibn Avf'ın Hz. Peygamber tarafından cennete girecek olan on kişi arasında zikredilmesi oldukça dikkat çekicidir.

İslâm, sosyal adâlet konusunun neresinde ısrar etmektedir? İslâm, sosyal adâleti elde etmenin önemli bir aracı olarak karşılıklı çıkarın takibini kabul etmektedir. Karşılıklı çıkara, Şeriat kurallarına göre taraflar arasındaki mübadele ile ulaşılmaktadır. Bu ilkere riayet edildiği sürece, kendi ekonomik şartlarını geliştirmeye çalışan fertler, karşılıklı çıkarı geliştirdikçe sosyal adâleti geliştiriyor olarak kabul edilmektedirler. Buna karşılık, İslâm zenginliğin bir toplumda eşit olmayan bir şekilde dağılmış olabileceği olasılığını kabul etmektedir; çünkü tüm fertler benzer zihinsel ve fiziksel kabiliyetlere göre yaratılmamaktadırlar: Bazı insanlara diğerlerinden daha fazla kabiliyet ihsan edilmiştir⁶ ve fertler kendilerini sahip oldukları maddi varlıklardan mahrum eden felaketlere uğramaktadırlar.

Bu nedenlerle, bazı fertlerin yardımı ihtiyaçları vardır. Karşılıklı çıkar prensibi kaynakların ve zenginliğin dağılımında sosyal dengeyi sağlayacak durumlarda kullanılmaktadır. *Zekât* ve *sadaka* sosyal adâleti sağlayacak etkili bir sosyal mekanizmanın bir parçasıdır. Bu (verme hukuku) müesseseler o kadar önemlidir

(6) Meselâ, Kur'ân (4:32)'nin belirttiği gibi “Allah'ın sizi bir birinizden üstün kıldığı şeyleri özlemeyin... Allah'tan bol nimet isteyin.” Bu âyetten şu anlam da çıkarılabilir: “Sizlerden biri kendisinden mal varlığı ve görünüşte üstün olan birini gördüğünde, kendisinden mal varlığı ve görünüş yönünden daha düşük birine bakmalıdır.”

ki, cömertlik ve hayırseverlik kaybedilmiş bir ticaret olarak ifade edilmektedir. İslâm'ın sosyal adaleti temel olarak kabul etmesinin bir delili de, Müslümanlara kendine yabancılaşarak veya keşiş yaşantısı ile kurtuluşa eremiyeceklerini ısrarla tavsiye etmesidir. Çünkü bu durum toplumun refahının aktif gelişiminden çekilmesi anlamına gelir.⁷

İslâm aynı zamanda ferdi refahın birbirine bağlı niteliğini kabul etmektedir. Para hırsı, kıskançlık ve haset gibi duygular refah algılayışımızı önemli ölçüde etkilemektedir.⁸ Beşerî istekler sınır tanınamaktave bu nedenle İslâm kendi kendini disipline etme ve denetleme üzerinde durmaktadır. Özlem her zaman tatmin edilmediği ve bu nedenle de memnuniyetsizliğin kaynağı olduğu için İslâm ısrarla itidali tavsiye etmektedir.

İnsanların İslâmî Niteliği ve Ekoloji

İslâm'ın sosyal adâlet ve eşitliğin gelişmesi ve ferdi refahın elde edilmesi için formel bir modeli önermemesinin nedeni yukarıdaki tartışmadan anlaşıl-maktadır. İslâm aynı zamanda ekolojik açıdan da refahın elde edilmesi için formel tek bir model önermemektedir. Ayrıca, İslâm uygun modellerin geliştirilmesi için kullanılabilen prensipleri vâz etmektedir. Böylece, ekolojik dengeyi sürdürme anlamında sürekli gelişme aynı zamanda bu zimmî, fakat potansiyel olarak formel yapı içinde anlaşılmaya ihtiyaç duymaktadır. İslâm bütüncül bir dünya görüşüne sahip tevhid dinidir. İslâm'da, tüm kaynakların gerçek sahibi Allah'tır. Herhangi bir kimse ile bu sahipliği paylaşmak Allah'a ortak koşmayı (*şirk*) ifade etmektedir. İnsan Allah'ın yarattığı en yüce varlıktır ve insanın rolü Allah'ın halifesi olarak hizmet etmektir. Yüksek kabiliyetli zengin insan dünyada tüm diğer şeyler üzerinde iktidar ve kontrolü ifade ederken, bu iktidar sınırsız

(7) Gazzali'nin iktisadî düşüncesini açıklayan Gazanfer ve İslahî (1990) şöyle demektedirler: "Ayrıca, Gazzali bir insanın ekonomik faaliyetlerini üç nedenle sürdürdüğünü belirtmektedir. 1. kendisine yetmek, 2. ailesinin refahını artırmak ve 3. diğerlerinin ihtiyaçlarına yardım etmek. Bunlardan hangi birinin daha az olması dinen câiz olmayacaktır."

(8) Ensarî (1991) basit fakat güzel bir nisbî refah fonksiyonunu formüle ederek refahın karşılıklı bağımlı niteliğini göstermektedir. Yazar, bir insanın refahını talep edilen tüketim seviyesinin gerçekleşme oranının bir fonksiyonu olarak tanımlamaktadır. Burada talep edilen tüketim fonksiyonu değişen insan isteklerinin bir fonksiyonudur. İnsan istekleri para hırsı ve gıpta etmek gibi duygular tarafından etkilenmektedir. Gazzali'nin benzer bir İslâmî sosyal refah kavramını ifade ettiği düşünülmektedir.

Gazanfer ve İslahî'nin belirttikleri gibi (1990) Gazzali'nin tüm çalışmalarına hâkim olan kavram ve maslahat veya sosyal refah ya da fayda kavramıdır, bu kavram tüm insani uğraşları, ekonomik ve diğer uğraşları sarmaktadır, ve fert toplumu içinde yakın bağ kurmaktadır.

değildir. Çünkü bu yetkiyi çıkarımız için kullanırken⁹ hakkın temel prensiplerini ihlâl etmemeliyiz. Çevre ve ekoloji Allah'ın yarattıklarının bir parçası olduğu için, bunların kötü kullanılması iki biçimde yorumlanabilir: Allah'ın sınırsız otoritesinin ihlâli, hem ihlâl eden ve hem de zarar verilen kişiye kötülük vermektedir. Böylece, israfı ve bozulmayı içeren çevrenin kötü kullanılması her iki açıdan da günahkâr bir harekettir.

Sonuç

Bu makale sürekli gelişmeyi İslâmî perspektiften incelemektedir. İslâm bütüncül bir yaşam kuralı önerdiği için, insanın bu dünyadaki ve âhiretteki hayatın tüm yönlerini kapsamaktadır. İslâm sürekli gelişmeye ilişkin tek bir teori önermezken, bunun gerçekleştirilmesi için güçlü prensipler vâz eder. Sürekli gelişmeyi sağlayacak gerekli prensipler fertler ve gruplar arasında karşılıklı etkileşim içinde bir konuma sahiptir. Bu anlayış içinde sürekli gelişme öncelikle büyük gerçeğin bir mikro fenomeni olarak anlaşılacak zorundadır.

KAYNAKLAR

- Abramovitz, M. "Economic Growth and Its Discontents." *Economics and Human Welfare: Essays in Honor of Tibor Scitovsky*, edited by Michael J. Boskin. New York: Academic Press, 1979.
- Adelman Irma and T. Morris. *Society, Politics and Economic Development*. Baltimore: 1967.
- Ansari, M. I. "A Critique of an Interdependent Welfare Function in an Islamic Society." *Humanomics*, no. 7 (1991), ss. 71-81.
- Arrow, Kenneth J. "Little's Critique of Welfare Economics." *American Economic Review*, no. 41 (1951), ss. 923-34.
- Bergson, A. "On the Concept of Social Welfare." *Quarterly Journal of Economics*, no. 68 (1954), ss. 233-51.
- Choudhury, M.A. *Contributions to Islamic Economic Theory: A Study in Social Economics*. London: Macmillan, 1986.
- and M. I. Ansari. "The Idea of Sustainable Development in Islam." *Journal of Development Economics*, yayınlanmak üzere.
- Duesenberry, J. *Income, Savings and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge,

(9) Mevcut kaynakları menfaatimiz için kullanıp kullanmadığımız (yani İslâm şeriatı dışında maddî kazançlar, gerçek bir refah anlayışı vermemektedir) hususu da tartışmaya açıktır. Fakat bir emanetçi olarak başarısızlığımız oldukça ciddidir. Üstün vasıf ve zekâmızı maddî kazançlar geliştirmek amacıyla ihtiyatsız kullanmamız, emanetçiler olarak rolümüzü zayıflatmaktadır.

- MA: Harvard University Press, 1949.
- Easterlin, R.A. "Does Economic Growth Improve Human Lot? Some Empirical Evidence." *Nations and Households an Economic Growth*, edited by. P.A. David and M.W. Reder. New York: Academic Press, 1974.
- . *Birth and Fortune: The Impact of Numbers on Personal Welfare*. New York: Basic Books, 1980.
- Frank, R.H. *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*. New York: Oxford University Press, 1985.
- Georgescu-Roegen, N. "Energy and Economic Myths." *Southern Economic Journal*, no. 41 (1975): 347-81.
- . "The Steady State and Ecological Salvation: A Thermodynamic Analysis." *BioScience*, no. 27 (1977), ss. 266-70.
- . *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
- Ghazanfar, S.M. and A. A. Islahi (1990). "Economic Thought of an Arab Scholastic: Abu Hamid al-Ghazali." *History of Political Economy*, no. 22 (1990), ss. 381-403.
- Goulet, Denis. "An Ethical Model for the Study of Values." *Harvard Educational Review*, no. 41 (1971), ss. 205-27.
- . "Development Experts: The One-Eyed Giants." *World Development*, no. 8 (1980), ss. 481-89.
- . "Tasks and Methods in Development Ethics." *Cross Currents*, no. 28 (1988), ss. 147-72.
- Hirsch, F. *Social Limits to Growth*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.
- International Labour Organization. *The Basic Needs Approach to Development*. Geneva: 1976.
- Mannan, M.A. *Islamic Economics: Theory and Practice (Foundations of Islamic Economics)*, yeni baskı. Sevenoaks, UK: Hodder and Stoughton, 1986.
- Morris, David, *Measuring the Condition of the World's Poor: The Physical Quantity of Life Index*. London: 1979.
- Redclift, Michael. *Sustainable Development: Exploring the Contradictions*. New York: Methuen, 1987.
- Scitovsky, Tibor. "Two Concepts of External Economics." *The Journal of Political Economy*, no. 17 (1954), ss. 143-51.
- . *Papers on Welfare and Growth*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1964.
- . *The Joyless Economy*. New York: Oxford University Press, 1976.
- . United Nations Research Institute on Social Development. *Contents and Measurements of Socioeconomic Development*. Geneva: 1979.
- Veblen, T. *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York: The Modern Library, 1934.
- World Commission on Environment and Development (WCED). *Our Common Future*. Oxford, UK: Oxford University Press, 1987.